

یعقوب توکلی، پژوهشگر تاریخ با اشاره به جایگاه زیارت اربعین به عنوان مانیفست شیعه شرح داد

ارتش بین المللی اربعین

فرهنگستان نشست علمی «جایگاه پیاده‌روی اربعین در سیر تمدن انقلاب اسلامی»، عصر یکشنبه ۱۴ مهر به همت موسسه فرهنگی - پژوهشی انقلاب اسلامی برگزار شد. یعقوب توکلی، استاد دانشگاه و پژوهشگر تاریخ معاصر یکی از سخنرانان این نشست بود. توکلی در این نشست از خلأهای تاریخی نسبت به بیان پیشینه زیارت اربعین سخن گفت و به صورت مستند توضیح داد که پیشینه و سنت بودن این زیارت خاص سیدالشهدا(ع) به زمان امام سجاد(ع) مرتبط است. این استاد حوزه و دانشگاه در ادامه به سیر تحولات درخصوص برپایی عزرا و زیارت امام حسین(ع) پرداخت و درنهایت نیز سیر این تحولات را در دوره معاصر بررسی کرد. آنچه در ادامه می‌آید مشروح سخنرانی یعقوب توکلی است که به همت «فرهنگستان» و به صورت اختصاصی منتشر می‌شود.

خلأ تاریخی در پیشینه و بیان قدمت زیارت اربعین

طی سال‌های اخیر بعضاً شاهدیم دوستان در اظهارات خود در مورد سابقه وقوع زیارت اربعین یا زیارت دسته‌جمعی به این شکل به دوره‌های اخیر و حدود ۸۰-۷۰ سال گذشته استناد می‌کنند. این استناد نشان می‌دهد قدری کمتر فرصت کردیم پیشینه تاریخی زیارت‌های دسته‌جمعی و حرکت دسته‌جمعی به سمت حرم حضرت سیدالشهدا(ع) را باآفرینی کنیم و درواقع وجود قدری خلأ تئوریک و خلأ بیان پیشینه در این زمینه حس می‌شود.

من در سال ۹۴ در جریان سفر اربعین کتابچه‌ای نوشتم. عمدتاً بخش اعظم آن را سرپا نوشتم یعنی سوره به سوره می‌دیدم و ثبت و بعد در موکبی می‌نشستم و نوشته‌ها را کامل می‌کردم و بعد دوباره راه می‌افتادم. مقدمه‌ای برای این کتابچه نوشتم که پیشینه تاریخی تحولات مرتبط با اربعین است. عجیب است بعد از اینکه کتابچه را نوشتم به روایتی برخورد کردم که متأسفانه یادداشت نکردم ولی در اصل وجود آن شک ندارم. در آن روایت حضرت امام محمدباقر(ع) می‌فرماید پدرم، امام سجاد(ع)، از زمان بازگشت از اسارت، هر سال اربعین به زیارت جدم امام حسین(ع) می‌رفت.

مقصودم این است که زیارت اربعین سنت ائمه ما بوده است. زیارت اولی که برای حضرت سیدالشهدا(ع) نوشته و مکتوب شد، زیارت عاشوراست که در دو روایت زیارت عاشورا و زیارت علقمه است. شما زبان زیارت را زبان تند و همراه با احساس سوز و گداز می‌بینید. اما در زیارت اربعین که توسط حضرت امام صادق(ع) انشأ شده، قدری حس می‌شود آن فضا کنار رفته، خصم مجازات شده و بیشتر فضا معرفتی است. وقتی می‌گوییم زیارت اربعین توسط حضرت امام صادق(ع) انشأ شد یعنی این زیارت سنت بین مسلمانان و شیعیان بوده است. به عبارتی مورد تأکید بود که امام برای آن مانیفست دستوری و زیارت انشا فرمود.

تبدیل شدن زیارت اربعین به مانیفست شیعه

در مدتی بعد از آن امام حسن عسکری(ع) زیارت اربعین را به‌عنوان یکی از نشانه‌های شیعیان بیان می‌کنند. در حالی که شاهدیم در زمان امام هادی(ع) وقتی که دستگاه متوکل از احمد ابن حنبل دعوت به حضور در دستگاه حاکمیت می‌کند، شرط راضی کردن احمد ابن حنبل تخریب قبور حضرت سیدالشهدا(ع) و اصحاب کربلاست. چرا که میزان توجه اجتماعی نسبت به حضرت سیدالشهدا(ع) بالا بود. از این رو اگر به لحاظ تاریخ اندیشه فکری و کلامی و حتی فقهی در آثار احمد ابن حنبل توجه کنید نوعی رجوع به ادبیات امویان در ادبیات او مشهود است. چنانکه بعد از او عبدالله ابن محمد اخرابی و بعد بهاری و بعد محمد ابن مطلب تیمیه و در تداوم آرای ابن کسری، ابن قدیر و... رگ تباری مشترکی با هم دارند و باعث تداوم این جریان شده‌اند. در مقاله‌ای در مجله سیاست دانشگاه تهران، جزئیات و این مطلب را که چگونه این جریان تداوم یافت، به تفصیل بیان کرده‌ام، لذا دستگاه حکومتی متوکل برای ایجاد رضایت اینها قبر سیدالشهدا(ع) را تخریب کرد. آن هم زمانی که امام هادی(ع) در قید حیات بودند.

همان‌طور که اشاره شد تخریب قبر سیدالشهدا(ع) در زمان حیات امام هادی(ع) رخ داد، اما شاهد هستیم که چند سال بعد امام حسن عسکری(ع) زیارت اربعین را جزء سلوک و سنت رسمی و علامات شیعه بیان می‌کنند. این مطلب حکایت از آن دارد که این آمدوشد و رجوع به قبر سیدالشهدا(ع) در زمان اربعین جدی بوده است. البته مجازات‌هایی که ابتدا توسط بنی امیه و بعد بنی عباس اتفاق می‌افتاد، محدودیت‌های شدیدی را اعمال می‌کرد. در برخی کتب این محدودیت‌ها آمده است. حتی اگر به کتاب «آثارالباقیه» ابوریحان بیرونی رجوع کنید آنجا هم به زیارت اربعین اشاره دارد. اما نکته جالبی که دیدم این بود که وی می‌گوید ۴۰ نفر از کسانی که به اسارت گرفته شدند، برگشتند اما آمار اسرابی که رفتند ۶۲ نفر از خانواده اهل بیت(ع) بود، حالا چرا فقط ۴۰ نفر برگشتند؟ این آمار نیز حکایت از شدت آزاری دارد که شماری از افراد که تعدادشان ثبت نشده است در این راه به شهادت رسیده‌اند. از این رو بیرونی تنها از ۴۰ نفر یاد می‌کند.

درباره مخالفان حکومت صفوی

در دوره جدید می‌خواهم به نکته‌ای اشاره کنم که نشان می‌دهد آینده‌ای که اربعین برای ما رقم می‌زند چقدر اهمیت دارد. از زمانی که دولت شیعی در ایران شکل گرفت و صفوی‌ها به قدرت رسیدند، طبیعتاً تعصب بسیار شدیدی در آن سمت (مخالفان) برای تغییر حاکمیت در ایران به وجود آمد. متأسفانه دروغ‌های بسیار زیادی در مجامع فکری تاریخی دانشگاهی ما گفته شد. از جمله اینکه مادر شاه اسماعیل مسیحی بود و بعد مسیحیان در حکومت وی مؤثر بودند. درواقع به هزاران شکل می‌خواستند شکل‌گیری حکومت تشیع در ایران را به مسیحیت نسبت دهند. بعد از شکل‌گیری دولت صفوی اولین جنگ بسیار مهمی که صورت گرفت با ۱۲-۱۳ فتوا برای دوساله بود؛ یکی تغییر مذهب و دست کشیدن از مذهب دیگری تحویل مادر شاه اسماعیل مسیحی بود و بعد مسیحیان در حکومت وی مؤثر بودند. افتاد یعنی در هر ۱۶ سال یک جنگ بزرگ را تجربه کردیم که خیرمایه اصلی این جنگ‌ها اختلافات مذهبی بود که با تحریک دولت عثمانی اتفاق می‌افتاد. عجیب اینکه با وجودی که جنگ را دولت عثمانی آغاز می‌کرد ولی میدان و فضای جنگ در

بین النهرین و جنگ بین ما و عراقی‌ها بود، یعنی کشتگانی که اینجا بودند یا ایرانی‌های شیعه یا عراقی‌های شیعه بودند که درگیر این میدان شده بودند. جدی‌ترین مواجهه‌ها هم این‌گونه بود، به‌عنوان مثال گردانی به نام گردان سلطان مراد چهارم در سوریه بود. سلطان مراد چهارم کسی است که وقتی شاه سلیمان در برابر شاه عباس تسلیم شد و از شدت استقامت شاه عباس در مواجهه با تلاش برای بازگرداندن تصرفات ناشی از شکست‌های جنگ چالدران کوتاه آمد و نهایتاً پذیرفت که شرایط شاه عباس را بپذیرد. سلطان مراد چهارم به همراه جنگ‌سالاران عثمانی شاه سلیمان را کشتند و سلطان مراد را به قدرت رساندند. او صبر کرد تا وقتی شاه عباس مرد، شروع به کشتار در بغداد کردند. ابتدا ۳۰ هزار شیعه را در بغداد گردن زدند و بعد قتل عام شروع شد که بعد از آن شیعیان را از بین النهرین بیرون کردند. بعد از مرگ شاه عباس در دو تا سه سال بعد ما هیچ‌وقت به بین النهرین برنگشتیم. پشت سر هم شکست‌های بعدی را شاهد هستیم؛ حتی در زمان نادر با تلاش‌هایی که وی کرد درنهایت توانست همان مرزهای قبلی را اعاده و امنیت مختصری را ایجاد کند.

دولت‌های متخاصم دیگر نمی‌توانند به آسانی ملت‌ها را به جنگ یا یکدیگر وادار کنند

در وضعیتی که جامعه عراق به شدت با فقر و تنگدستی دست‌وپنجه نرم می‌کنند این فداکاری حد اکثری در پذیرایی از جمعیت زوار فداکاری بزرگی است. این فداکاری به دنبال خود روح برادری را آورد. یکی از عجیب‌ترین جمعیت حاضر در کربلا و اربعین، شیعیان عربستان و شیعیان حجاز هستند. یک روز جلوی باب قبله تمام دسته‌ها را بررسی کردم و جزئیات تمام آنها را نوشتم. شیعیان سعودی یکی از بزرگ‌ترین دسته‌ها را داشتند. جالب اینکه این شعار را پشت لباس خود چسباندند بودند که «اگر داعش از آسمان همانند باران بیبارد ما باز به زیارت امام حسین(ع) می‌آیم.»

اربعین بسا این ظهور جدید خود و با این حس برادری که بین ما و عراقی‌ها، بین ما و بقیه جوامع و ملل از جمله عراق و اردن، لبنان، عربستان، کویت و سوریه ایجاد کرد، یک نکته را شفاف کرد و آن اینکه دیگر دولت‌ها نمی‌توانند به آسانی ملت‌ها را به جنگ یا یکدیگر وادار کنند. آن چیزی که تحت‌عنوان القاعده و داعش صورت گرفت محصول افراطی‌گری‌های گسترده‌ای در مصر، عربستان، امارات و همچنین تجاوز اتحادیه شوروی به افغانستان بود؛ به‌دنبال آن سایر جنگ‌هایی در حوزه جهان اسلام ازجمله در الجزایر و یوسنی و هرزگوین اتفاق افتاد که متأسفانه آمریکایی‌ها توانستند بر آن موج سوار شوند و جریان اسلام سیاسی سنی را منحرف کنند. بنابراین معتقدم آنچه در جریان اربعین اتفاق افتاد و این امتزاج بین جوامع مانع از شکل‌گیری تخاصم بین ملت‌ها به‌طور جدی خواهد شد. مساله دیگر اینکه در این دوره بالاترین ظهور و بالاترین اجماع قدرتی را در اربعین به اثبات رساندیم. منظور عراقی‌ها هستند، لبنانی‌ها و شیعیان عربستان و... هستند. وحدت کلی که در بین تمام شیعیان این سرزمین‌ها وجود دارد. در این فضایی که شاهد این هستیم موبک‌ها از بین نجف و کربلا آرام آرام گسترش یافته‌اند و تا مرز خسروی و شلمچه و بعد قف آمد و الان تا مشهد رفته‌اند و همین‌طور موبک‌ها گسترش می‌یابد، کار مهمی که شاید ما به‌عنوان دولت جمهوری اسلامی باید انجام دهیم این است که بخش وسیعی از موانعی را که اینجا برای رسیدن شیعیان پاکستانی و افغانستانی و هندی وجود دارد از سر راه برداریم. این درست نیست که الان عراقی‌ها ویزا را لغو کنند و لغو روادید شود و ما برای زائران کشورهای دیگر روادید داشته باشیم.

معزالدوله دیلمی پرچمدار زیارت رسمی سیدالشهدا(ع)

اولین باری که به صورت جدی، رسمی و حکومتی زیارت سیدالشهدا(ع) برگزار شد و توسط حکومت اعلام رسمی صورت گرفت، مشایبه آنچه امروز اتفاق می‌افتد، توسط احمد معزالدوله دیلمی در سال ۴۶۵ هجری قمری بود. این زیارت از ابتدای محرم برگزار شد. البته ابتدا بنده شمعیان و بعد مراسم عید غدیر را جشن گرفتند و در سال‌های بعد در محرم از روز اول مراسم عزاداری را برگزار کردند. مستند به برخی روایات هم هست. به نظر می‌رسد عقلائی بزرگی که در آن زمان حضور داشتند مانند جناب صاحب ابن عباد و دیگران این درک عمیق را داشتند که عزای حضرت سیدالشهدا(ع) و مصیبتی که ما داریم از زمان اسارت، دستگیری و گروگان گرفتن امام در کربلا شروع می‌شود.

منصوری لاریجانی، یکی از اساتید گله می‌کرد که چرا عزاداری سیدالشهدا را قبل از شهادت امام برگزار می‌کنیم و بعد از شهادت عزاداری نمی‌کنیم. من به ایشان پاسخ دادم که اگر کسی فرزند شما و خانواده شما را گروگان بگیرد، دستگیر کند و شما مطمئن هستید این گروگان گیر قاتل، فرزند شما را به شهادت می‌رساند، اضطراب شما لحظه به لحظه بیشتر نمی‌شود؟ از همان لحظه دستگیری و گروگان‌گیری شما اضطراب عزا و مصیبت را ندارید که اتفاقی خواهد افتاد؟ گفت بله. گفتم به همین دلیل بزرگانی که از روز اول محرم این مراسم را شروع کردند به این مساله توجه داشتند که امام حسین(ع) از روز اول محرم توسط حر دستگیر شد و بعد اجتماع علیه ایشان شکل گرفت. به هر حال در دوره احمد معزالدوله دیلمی شاهدیم که مراسم عزای سیدالشهدا(ع) به صورت بسیار گسترده و زیبا برگزار می‌شد. همین‌طور که الان شاهد انعکاس و عکس‌العمل‌های محدود در بعضی نقاط عراق هستیم، در همان زمان هم در برخی محلات بغداد اعتراض می‌شد و نسبت به عزاداری برخورد می‌کردند.

نهایتاً بعد از چند سال این مخالفان سیدالشهدا به این نتیجه رسیدند که وقتی شیعیان در ایام عاشورا بر سر قبر سیدالشهدا(ع) می‌روند، اینها نیز یک دسته‌روی را در ۱۸ محرم برای رفتن بر سر قبر مصعب بن زبیر در «مسکن» به راه بیندازند. از این رو این تظاهرات متقابل هم به راه افتاده بود تا اینکه طغرل بر بغداد مسلط شد. مسلط شدن طغرل بر بغداد به برخورد با شیعیان منتج شد. یکی از معروف‌ترین برخوردهای طغرل، برخورد با جناب شیخ طوسی، آتش زدن خانه او و بعد محاکمه جناب شیخ است. برخورد با شیخ طوسی به دلیل روایت زیارت عاشورا به‌خصوص بنده‌های لعن آن به‌ویژه «اللهمْ حُصِّ اَنْتَ اَوَّلَ ظالِمٍ بِاللَعْنِ مَنىْ وَاَبْدُاْ بِهْ اَوَّلَاكُمُ اللَّئَانِیْ وَالثَّالِثُ وَالرَّابِعُ...» بود. از ایشان می‌پرسیدند اول و دوم و سوم و چهارم که گفتید چه کسانی هستند و جناب شیخ طوسی پاسخ بسیار هوشمندانه‌ای دادند که اگر آن پاسخ نبود شاید قرن‌ها به مشکلات دیگری منتهی می‌شد. ایشان فرمودند اولی پسر حضرت آدم یعنی قابیل و دومی نمرود است و بعد پی‌کننده ناقه صالح و ماجرا را به فرعون نسبت داد و جمع کرد که این منتهی به اختلافاتی شد.

داعش ادامه اسلام اموی

حتی اگر به جنگ تحمیلی مراجعه کنید خواهید دانست که جنگ هشت ساله با ایران نیز ادامه این پرورنده است. یکی از کم‌وکسری‌هایی که در جریان جنگ داشتیم این بود که گذشته پرورنده تاریخی اختلافات مرزی و اختلافات مذهبی شکل گرفته را نمی‌دانستیم. از این رو متأسفانه فکر می‌کردیم و جریان ملی‌گرا خصوصاً نهضت آزادی و مهندس بازرگان در آن کتاب انقلاب ایران در دو حرکت، قصه را به گردن روحانیت و انقلاب اسلامی انداختند و آقایان هم این را تکرار کردند. قدری هم بین خودی‌ها فکر کردند که شروع جنگ به خاطر وقوع انقلاب اسلامی بود، در حالی که در اصل جنگ تداوم آن فضایی بود که در گذشته شکل گرفته بود، حتی در دستگاه وزارت خارجه قبل از انقلاب هم تلاش زیادی صورت گرفت که اختلافات کاهش یابد و منتهی به جنگ جدیدی نشود، عراقی‌ها قبول نکرده بودند.

اینجا ما شاهد یک دوره خصومت شدید علیه کشورمان هستیم. قربانیان اصلی این خصومت نیز دو سرزمین ایران و عراق بودند. به جغرافیای موصل، رمادی، الانبار، فوجه و بیوست آن تدمر، حمص، دیرالزور و شهر رقه-همین جاهایی که داعش در آن شکل گرفت- دقت کنید. کتاب «وقعه‌الصغین» را ببینید. جنگ‌آوران اصلی جنگ صفین اهالی شهر حمص هستند. حتی اگر سراغ اردوگاه‌هایی که اسرابی ما در آنجا به اسارت درآمده بودند و محل نگهداری آنها بود، بروید خواهید دید که موصل‌یک، موصل دو، رمادی، الانبار و شهرهایی از این قبیل بودند؛ درواقع شهرهایی که گرایش‌های تند در آنجا غلبه دارد و با ناسیونالیسم عربی هم پیوند دارند و اینها پشت سر جریان جنگ‌ها قرار دارند.

ظهور عقلانیت علوی و عاشورایی

اتفاق مهم دیگری که می‌تواند رخ دهد و به اعتقاد من در بسیاری از حوزه‌های دیگر می‌تواند یاریگر باشد، بحث شکل‌گیری آرام اتحادیه کشورهای جوامعی است که در حوزه اربعین فعالیت دارند. پیاده‌روی و اجتماع عظیم اربعین می‌تواند به صورت نظم بین‌المللی جدید با یک سازمان بین‌المللی جدید حضور و ظهور پیدا کند، چنانکه بی‌سروصدا و آرام توانست به دنبال خود یک ارتش بین‌المللی شیعی را ایجاد کند. مساله مهم، دیگری که باید توجه کنیم و شاید علمای ما بیش از ما توجه دارند و به صورت موضوع جدی قابل‌پژوهش است، این وحدت عقلانیتی است که الان بین ما شکل گرفته است. طی سال‌های اخیر شاهد درگیری در منطقه هستیم؛ بین عربستان و قطر، بین ترکیه و قطر، بین ترکیه و عربستان، بین امارات و عربستان و بین همه اینها اختلاف و جنگ وجود دارد. طی سالیان اخیر رصد کردم و بررسی گسترده انجام دادم در این نکته که بین بزرگان شیعه در منطقه شاهد اختلافی نیستیم.

به‌عنوان مثال کلام جناب سید حسن نصرالله یا جناب سید حوثی یا بیانات بزرگان و علمای بحرین، عراق، ایران و شیعیان افغانستان و پاکستان، رهبران سیاسی عراق و رهبران سیاسی شیعه یمن، هیچ نقطه اختلافی ندارد. این حکایت از ظهور و بروز عقلانیت علوی و عاشورایی دارد. حول این دو محور شاهد ظهور و بروز این عقلانیت هستیم که باید تلاش کنیم در حول زیارت اربعین این وحدت و عقلانیت را گسترش دهیم و ادبیات و مفاهیم متقابل را بیشتر تولید کنیم و مهم‌تر از همه متوجه شبهات دشمنان خود باشیم و پاسخگویی عالمانه‌ای را سازماندهی کنیم. باید بتوانیم فضای اغنا ایجاد کنیم. باید بدانیم ناسیونالیسم افراطی به دنبال حذف این شور حسینی است. به تعبیر شهید مطهری اگرچه اسلام را نفهمیدند ولی کفر را خوب شناختند. مهم‌ترین و جدی‌ترین ادبیاتی که علیه عاشورا نوشته شده تقریباً از کتاب‌های آخوندزاده شروع می‌شود و تا دوره اخیر هم تداوم پیدا می‌کند. در برابر این فضا باید آگاهی و هوشمندی به خرج بدهیم که شاید اصلی‌ترین دشمن فکری ما باشد.

در این فضای معنوی و فضای عقلانی قدسی که در کشور شکل گرفته یکی از نکاتی که باید به آن توجه داشته باشیم عنصر فساد مالی در کشور است که به شدت خطرناک شده است. کم‌توجهی و کم‌التفاتی در برابر آن و اهمال و اغماز کردن مبارزه با آن فقط به یک مجموعه و یک قوه و عبور از این ماجرا گسستور را با خطر جدی و مخاطرات معنوی جدی روبه‌رو خواهد کرد. این به اعتقاد من یکی از جاهایی است که باید در کنار درک این فضای قدسی مورد توجه قرار گیرد.